

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AKADEMİK TOFIQ HACIYEVİN FİLOLOJİ GÖRÜŞLƏRİ

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Osman Azad oğlu Əhmədzadə**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Sumqayıt - 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müləssir
Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Mahirə Nağı qızı Hüseynova

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
İlhamə Həbib qızı Hacıyeva

filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Babayev oğlu Kazımov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Fərah Hüseyn qızı Niftəliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət
göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Nigar Vəliş qızı İsgəndərova

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mətanət Hidayət qızı Məhərrəmov

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Əzəmət Murtuza oğlu Rüstəmov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan xalqı zaman-zaman böyük yaradıcı şəxsiyyətlər yetişdirmişdir ki, bu çoxsaylı şəxsiyyətlər sırasında akademik Tofiq Hacıyev də fitri istedadı, zəngin filoloji irsi ilə öncül sıralardan birində durur. Doğma xalqının yaddaşında dərin və silinməz iz buraxan Tofiq Hacıyev də zəngin və çoxşaxəli yaradıcılıq irsi qoyub getmiş simalardan biri kimi hər zaman xatırlanmağa, haqqında geniş filoloji təhlillər və əsərlər yazılmağa layiq bir şəxsiyyətdir. Bu şəxsiyyətin elmi yaradıcılıq irsi 3 mühüm sahəni – dialektologiya, Azərbaycan ədəbi dili tarixi, türkologiya sahələrini əhatə edir. Bu elm sahələri Tofiq Hacıyevin elmi yaradıcılıq irsində vəhdətdə, qırılmaz elmi tellərlə araşdırılmışdır. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsinin tədqiqi ilə filologiya elminə gələn Tofiq Hacıyev onun ardınca ədəbi dil tarixi, dilçilik tarixi ilə məşğul olur və buradan türkologiya elminin aktual problemlərinə keçid alır. Bu elmi keçidlər alimin yaradıcılığının ilk mərhələsindən başlayaraq son mərhələsində başa çatır. Alimin elmi yaradıcılıq irsində yarımcıq qalan təhlil işlərinə təsadüf etmirik, onların hamısı bir-birini tamamlayan, Azərbaycan filologiyasını, türkoloji arenanı zənginləşdirməyə və inkişaf etdirməyə xidmət göstərən olduqca qiymətli elmi mənbələrdir.

Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyevin filoloji yaradıcılığa başlaması keçən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərinə təsadüf edir. Dialektoloji araşdırmaları ilə filologiya elminə gələn tədqiqatçı sonralar Azərbaycan ədəbi dili, dilin fonetik, leksik, qrammatik quruluşu, yazıçı dili və ideya-bədii təhlil, üslubiyyat, türkologiyanın aktual problemləri ilə də məşğul olmuş, məhsuldar bir dilçi – türkoloq, yorulmaz tədqiqatçı kimi, 400-ə qədər elmi məqalə, 40-dan çox dərslik və monoqrafiya yazıb-yaratmışdır. Əslində, alimin filoloji görüşlərindən, onun bu sahədəki xidmətlərindən, dilçi-türkoloq şəxsiyyətindən bəhs etmək Azərbaycan dilinin və bu dildə yazıb-yaratmış dahi söz sənətkarlarından, türklərin keçib gəldiyi inkişaf yollarından, səciyyəvi məqamlardan, eyni zamanda real vəziyyətdən və bu problemlərin tədqiqatçı tərəfindən necə dərk və sintez

etməindən danışmaq deməkdir. Bu baxımdan Tofiq Hacıyevin bir dilçi-türkoloq kimi uzunmüddətli elmi axtarırları əslində filoloji təcrübədə, Azərbaycan filologiyasının inkişaf tarixinin araşdırılmasında, elmi türkoloji düşüncənin formalaşmasında çox böyük önəm daşımaqdadır. Tofiq Hacıyevin müasir filologiyanın və türkologiyanın inkişaf meyllərini, yazıçı və dil problemlərini konseptual şəkildə izah və şərh edən filoloji irsinin tədqiqi mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillər kimi meydana çıxır.

Akademik Tofiq Hacıyevin elmi araşdırmaları, türkoloji araşdırmaları alim dünyada olarkən elmi ictimaiyyədə böyük rezonansa səbəb olmuş, 80-dən çox təqdiredici resenziyalar dövrünün müxtəlif mətbu orqanlarında dərc olunmuşdur. Bütün bu yazılanlar sistematik xarakter daşımasa da, alimin filoloji yaradıcılığını izləmək işində, onun monoqrafik tədqiqat obyektinə çevrilməsinə yaxından köməklik göstərən mənbələr sırasındadır. Azərbaycan, o sıradan, türksistemli dillərin dildaxili və dilxarici xüsusiyyətlərinin dərinədən, geniş təhlilini vermək üçün Tofiq Hacıyevin filoloji irsi olduqca keyfiyyətli və zəngin elmi baza rolunu oynamaqdadır və bu elmi bazanın araşdırma hədəfi kimi seçilməsi mövzunun aktuallığını bir daha şərtləndirən amillər kimi dəyərləndirilməlidir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Dissertasiyanın obyektini akademik elmi-nəzəri əsərləri, mətbuat materialları, dil tarixi və nəzəriyyəsinin təcrübəsi, predmetini isə Tofiq Hacıyevin elmi-filoloji fəaliyyəti təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Araşdırmanın əsas məqsədi həm filoloq, həm də türkoloq kimi akademik Tofiq Hacıyevin elmi-nəzəri yaradıcılığını hərtərəfli şəkildə öyrənməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıda göstərilən problemlərin şərhini tədqiqatın vəzifələrinə çevrilmişdir:

– Akademik Tofiq Hacıyevin elmi –nəzəri yaradıcılığının əsas xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermək;

– Dilçi-filoloq kimi Tofiq Hacıyevin Cəbrayıl şivəsi və tarixi dialektologiya ilə bağlı araşdırmalarının fərdiyyətini müəyyənləşdirmək;

–Tədqiqatçının Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı özəl təhlillərinin məqsəd və vəzifələri barədə dolğun qənaət formalaşdırmaq;

–Alimin Azərbaycan ədəbi dili tarixi istiqamətindəki təhlillərinin novator cəhətləri barədə dolğun qənaət formalaşdırmaq;

–Tədqiqatçının Azərbaycan ədəbi dilinin dövrləşdirilməsi ilə bağlı konsepsiyasını təyin etmək, dilin üslublar sistemi ilə bağlı fəaliyyətin önəmli cəhətlərini üzə çıxarıb qiymətləndirmək;

–Müasir söz sənətkarlarının dil-üslub özəlliklərinin tədqiqi ilə bağlı Tofiq Hacıyevin linqvistik təhlillərinin dəyərini vermək;

–Bir şumeroloq və orxonşünas tədqiqatçı kimi Tofiq Hacıyevin bu qədim mədəniyyət abidələrinin dili barədə söylədiyi fikirləri obyektivcəsinə analiz etmək, orijinal fikirlərinə münasibət bildirmək;

–“Kitabi –Dədə Qorqud” dastanlarının poetikasını öyrənən alimin bu istiqamətdəki araşdırmalarının mövqeyini aydınlaşdırmaq;

–“Şan qızı” dastanının təhlilində Tofiq Hacıyevin bir türkoloq kimi tutduğu mövqeyinə xüsusi diqqət yetirmək;

–Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu-bilig” və Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk”, İbn Mühənnanın əsərlərinin müxtəlif yönərdən tədqiqi ilə bağlı Tofiq Hacıyevin xidmətlərinə nəzər yetirmək;

–Tədqiqatçının türklər üçün ortaq ünsiyyət dili ideyasının önəmli cəhətlərini şərhini vermək;

–Tofiq Hacıyevin rus və türk dillərindən tərcümə edib dilimizə çevirdiyi əsərlərin spesifik əlamətlərinə diqqət yetirmək;

–Tofiq Hacıyevin elmi yaradıcılığında yazıçı dili və ideya-bədii məsələləri ilə bağlı elmi-nəzəri mülahizələrini təhlil müstəvisinə çıxarmaq;

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində təsviri, müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

–Azərbaycan filologiyasının inkişafında Tofiq Hacıyevin gördüyü işlər yığcam və təsirli faktlarla əsaslandırılmışdır.

– Alimin filoloji irsində tarixilik və müasirlik prinsipi müddəa kimi ön plana çəkilmiş, Cəbrayıl şivəsinin tədqiqi istiqamətləri, tarixi dialektologiya ilə bağlı araşdırmaları təhlil müstəvisinə çevrilmişdir.

– Tədqiqatda Tofiq Hacıyevin Azərbaycan ədəbi dilini araşdırma obyektini kimi seçməsi və onu dövrləşdirməsi barədə mülahizələri öyrənilir.

– Bədii dil konsepsiyasını, onun fundamental nəzəriyyəsini yaratmaq işində Tofiq Hacıyevin misilsiz xidmətləri analiz edilir.

– Tədqiqatçının qələmindən çıxmış “Kitabi Dədə Qorqud”, “Şan qızı” dastanlarının poetikası, şumer dili, Orxon abidələri, qədim türk lüğətləri, türklər üçün ortaq ünsiyyət dili ilə bağlı məqalə və kitabları fenomenal təfəkkürün məhsulu kimi parlaq yaradıcılığın elmi aktları yönündən təhlil olunur.

– Dissertasiya işində Tofiq Hacıyevin ümumtürkoloji problemlər, Azərbaycan dilinin və ədəbi dilimizin tarixi, klassik və müasir bədii dili ilə bağlı araşdırmalarında nail olduğu məziyyətlər diqqət önünə çəkilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İlk dəfə Tofiq Hacıyevin filoloji görüşləri özünün elmi yönləri ilə sistemli şəkildə tədqiqat müstəvisinə gətirilməsi, alimin Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsinin öyrənilməsində və tarixi dialektologiya inkişafındakı rolunun dəyərləndirilməsi, akademik yaradıcılığının böyük bir qolunu türkoloji araşdırmalar təhlil etdiyindən onun bu sahədə gördüyü işlərin məziyyətlərinin aşkara çıxarılması, klassik, müasir şeir və nəsr dilinin, üslubunun, poetik xüsusiyyətlərinin tədqiqatçının elmi-nəzəri irsində aparıcı bir məziyyətə çevrilmə imkanlarının diqqət mərkəzinə çəkilməsi, alimin tərcüməçilik fəaliyyətinin, orta və ali məktəblər üçün yazdığı dərsliklərinin vəziyyəti, təcrübi imkanlarına aydınlıq gətirən səciyyəvi cəhətlərinin təhlilə yönəlməsi təqdim olunan dissertasiyanın elmi yeniliyini şərtləndirən amillərdəndir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işindən filologiya fakültəsinin bakalavr və magistr pillələrinin tələbələri, doktorantlar, filoloqlar, ümumiyyətlə, böyük türkoloq Tofiq Hacıyevin elmi yaradıcılığı ilə maraqlanan hər kəs istifadə edə bilər.

O cümlədən dissertasiya işindən dərs vəsaitlərinin və metodik vəsaitlərin yazılmasında faydalanmaq mümkündür.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında hazırlanmışdır. Tədqiqatın mövzunu əks etdirən məqalələr Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi jurnallarda işıq üzü görmüş, iddiaçı müxtəlif respublika səviyyəli və beynəlxalq konfranslarda çıxış etmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 5 səhifə (8046 işarə), I fəsil 28 səhifə (57318 işarə), II fəsil 31 səhifə (62163 işarə), III fəsil 44 səhifə (88306 işarə), Nəticə 4 səhifə (6892 işarə). Dissertasiyanın ümumi həcmi 130 səhifə – 222725 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqat işinin birinci fəslı “**Tofiq Hacıyevin həyatı və elmi-pedaqoji fəaliyyətinin qısa xülasəsi, dialektologiya və Azərbaycan dilinin tarixi problemləri ilə bağlı araşdırmaları**” adlanır. Bu fəslin “**Akademik Tofiq Hacıyevin həyatı və elmi-pedaqoji fəaliyyətinin qısa xülasəsi**” adlı I paraqrafında göstərilir ki, 1958-1961-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin aspiranturasında təhsil alan Tofiq Hacıyev əmək fəaliyyətinə 1962-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunda başlamışdır. 6 il burada Azərbaycan dili kafedrasında müəllim, baş müəllim və dosent vəzifələrini tutmuşdur. 1969-cu ildən etibarən əmək fəaliyyətini Azərbaycan Dövlət Universitetində davam etdirmiş, o, 1970-ci ilədək universitetdə Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının dosenti, 1970-1980-ci illərdə Türkologiya kafedrasının professoru işləmiş, 1984-cü ildən ömrünün

sonunadək həmin kafedranın müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Tofiq Hacıyev 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Maarif naziri işləmişdir. 2014-cü ildə o, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru təyin edilmişdir. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin və onun Ağsaqqallar Şurasının üzvü olan Tofiq Hacıyevin Azərbaycan filologiyası sahəsindəki səmərəli və zəngin fəaliyyəti, yüksək xidmətləri ölkə rəhbərliyi tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmişdir. O, 1999-cu ildə Azərbaycan xalqının ümumilli lideri, ulu öndər Heydər Əliyevin fərmanı ilə Əməkdar elm xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür. T.Hacıyev 2009-cu ildə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə “Şöhrət” ordeni ilə təltif olunmuşdur. Professor Tofiq Hacıyev 2001-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, 2014-cü ildə isə həqiqi üzvü seçilmişdir. Atatürk Dil Qurumunun fəxri üzvü olan Tofiq Hacıyev Azərbaycan filologiyasının, türkologiya elminin inkişafında böyük xidmətlər göstərən tədqiqatçılarımızdan biridir. 27 noyabr 2015-ci ildə səhər saatlarında yaşadığı mənzildə dəm qazından zəhərlənib dünyasını dəyişən Tofiq Hacıyev İkinci Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Akademik Tofiq Hacıyevin elmi irsinin qısa xronoloji mənzərəsi əsas verir deyək ki, o, keçən əsrin 50-ci illərinin sonu və 60-cı illərindən etibarən elmi yaradıcılığa başlamış, çağdaş filologiya və türkologiya elminin tərəqqisində, ədəbi dilimiz və ədəbi tənqidimizin inkişafında, Azərbaycan klassik və müasir görkəmli nümayəndələrinin dil, üslub, poetika problemlərinin tədqiqində fəal iştirak edən professional və çoxcəhətli fitri istedad sahibi olmuşdur. O, özünün fərdi dəsti-xəttilə elmi yaradıcılığının bütün mərhələlərində filologiyamızın əksər sahələrində öz sözünü demişdir.

“Tofiq Hacıyev Cəbrayıl şivəsinin tədqiqatçısı kimi” adlı II paragrafında qeyd edilir ki, hazırda əhalisinin sayı 80 minə yaxınlaşan, ərazisi 1050 kv. kilometr sahəni əhatə edən Cəbrayıl rayonunun şivə materialları Azərbaycan dilinin şifahi nitq mədəniyyətinin mühüm bir hissəsini özündə ehtiva etdirir. Bu zəngin mədəniyyəti öyrənmək işi vaxtilə Tofiq Hacıyevin üzərinə düşmüş, tədqiqatçı bu vacib işin öhdəsindən layiqincə gəlmişdir. Cəbrayıl

şivəsi özündə ən əski dövrlərin türkçülük kontestində adət və ənənələrini, dil elementlərini qoruyaraq müasir dövrə qədər gətirib çıxarmışdır. Xalqımızın zəngin dil mədəniyyətinin tərkib hissəsində özünəməxsus yerlərdən birini tutan Cəbrayıl şivə materiallarını toplamaq, aktivləşdirmək, qorumaq, gələcək nəsillərə çatdırmaq, linqvistik istiqamətlərdən təhlil etmək işində Tofiq Hacıyevin xidmətləri misilsizdir.

“Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası ilə bağlı araşdırmaları” adlı III paragrafda deyilir ki, türkoloji dilçilikdə T.Hacıyev Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyasının yaradılması yolunda real təklif və təşəbbüslərlə çıxış edən filoloqlarımızdan biridir və onun bu sahədəki xidmətlərinin diapozonu olduqca genişdir və alimin çoxsaylı məqalələrində və monoqrafik əsərlərində tarixi dialektologiyanın aktual problemləri müqayisəli-tarixi aspektdə, qədim yazılı abidələr əsasında tipik və spesifik bir şəkildə tədqiq olunmuşur. Əlbəttə, Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyasının yaradılması zərurətini dilçiliyimizdə ilk dəfə M.Cahangirov irəli sürmüş olsa da, T.Hacıyev bu sahəni mükəmməl şəkildə inkişaf etdirən, böyük xidmətlər göstərən tədqiqatçılarımızdan biridir. O, dialektologiyanın bu sahəsinə demək olar ki, ayrıca monoqrafik əsər həsr etməsə də, müxtəlif məqalə və kitablarında bu vacib məsələni lazımi səviyyədə izləmiş və klassiklərimizin – bədii söz ustadlarımızın əsərlərində, folklor materiallarında, türksistemli qədim abidələrin dilində ayrı-ayrı dialekt və şivələrə məxsus zəngin materialın olduğunu dönə-dönə vurğulamışdır. T.Hacıyev türkoloji arenada dil tarixi və dialektologiyasının ümumi məsələləri üzrə keçirilmiş çoxlu sayda konfrans və müşavirələrin iştirakçısı olmuş və burada hər bir çıxışında dilçilik nailiyyəti zəminində tarix və ümumi türkologiya kimi elm sahələrinin köməyinə arxalanaraq Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası sahəsində arqumentləşdirilmiş fikirlər söyləmiş və onları ümumiləşdirərək müxtəlif elmi toplularda nəşr etdirmişdir.

“Azərbaycan dilinin tarixi araşdırma hədəfi kimi” adlı IV paragrafda təhlil edilir ki, dil tarixi sözdə yaşayan, qədim abidələrdə var olan, nəsillərdən-nəsillərə ötürülən dəyərlər sistemi olduğuna

görə, onun tədqiqi və təbliği milli tarixin, milli özünəməxsusluğun, milli psixologiyanın öyrənilməsi anlamına gəlir. Azərbaycan dilinin tarixi problemlərinə Tofiq Hacıyev bu bucaq altından baxmış, heç bir türkoloqun görə bilmədiyini, tarixçilərin sezə bilmədiyi vacib və mühüm cəhətləri ümumtürk kontekstində doğru-düzgün tezisləşdirmişdir.

Tofiq Hacıyev müxtəlif illərdə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dili tarixi”, “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” əsərləri və eyni zamanda bu problemlərlə bağlı qələmə aldığı məqalələri ilə Azərbaycan dili tarixinin bir sıra aktual məsələlərinə aydınlıq gətirmiş və onun yaradıcılığının böyük bir istiqamətini dil tarixi ilə bağlı məsələlərin tədqiqi təşkil etmişdir. Azərbaycan dili tarixi ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində Ə.Dəmirçizadəni çıxmaq şərtlə, yəni Tofiq Hacıyevə qədər elə bir fundamental araşdırma işinə rast gəlmirik. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi problemləri, dil tarixi ilə bağlı əlaqədar məsələlərin nəzəri əsaslarının arqumentləşdirilmiş təhlili T.Hacıyevin “Azərbaycan dili tarixi”, “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” əsərlərinin mərkəzi xəttini təşkil edir. Bu böyük alimin Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi ilə bağlı yazdığı vəsaitlər türkoloji dilçiliyin müəyyən sistem və ardıcılıqla, elmi əsaslarla öyrənilməsində olduqca əhəmiyyətli rola malik olmuş və onun müddəalarından, elmi tezislərindən dilçi mütəxəssislər uzun illər geniş istifadə etmiş, ali məktəb müəllimləri və tələbələri onlardan qədərincə faydalanmışlar.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Tofiq Hacıyevin yaradıcılıq irsində ədəbi dil tarixi və bədii dil məsələləri”** adlanır. Bu fəslin **“Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinin dövrləşməsi ilə bağlı Tofiq Hacıyevin konsepsiyası”** adlı I paraqrafında göstərilir ki, Tofiq Hacıyev Azərbaycan ədəbi türkcəsinin ən qədim, orta əsrlər və yeni dövrləri haqqında maraqlı və inandırıcı mülahizələr irəli sürmüş və ədəbi dilin dövrləşdirilməsi ilə bağlı dilçi-mütəxəssisləri qane edəcək konsepsiya yaratmışdır. Tədqiqatçı Azərbaycan ədəbi dilinin ən qədim dövrünün təşəkkülünü türk abidələri, daş kitabələr, onomastik vahidlər, folklor nümunələri əsasında sistemləşdirmiş və bütün bu mənbələr ona ədəbi dilin dövrləşdirilməsi və bu fonda dəyərli müddəalar irəli sürməyə imkan vermişdir.

Ən qədim dövrdə Azərbaycan dilinin kökündə, əsasında ilk əmək nəğməsi, ilk atalar sözü, ilk mif-əfsanə durduğunu vurğulayan tədqiqatçı xüsusi olaraq qeyd edir ki, “ədəbi dil anlayışı geniş mənada insanlığın müəyyən inkişaf səviyyəsi ilə sıx şəkildə bağlıdır və həmin dövrün məhsuludur”¹. Azərbaycan ədəbi dil tarixinin ən qədim dövrünün təyin edilməsində onomastik vahidlər – toponim və paleotoponimlər də tədqiqatçıya ipucu verən mötəbər qaynaqlar olub, dil tarixinin çözülməsində açar – kod rolunu oynayan mötəbər yazılı abidələrdəndir. Tofiq Hacıyev doğru olaraq göstərir ki, “tarixi-ədəbi abidələrinin dilinin müqayisəli öyrənilməsi türk etnik yaşanışlarında etimoloji müştərəkliyin açılmasında mühüm açar işini görür”². Böyük türkoloqun Azərbaycan ədəbi dil tarixinin qədim dövrü ilə bağlı apardığı tədqiqatlar onun bəzi qrammatik kateqoriyalara aid bir sıra problemlərinin həllinə yönəldilmiş ciddi araşdırmalarının meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, alimin bu tərzdəki araşdırmalarından sonra Azərbaycan dilinin ən qədim dövrlərindən bəhs edən müxtəlif məqalə və monoqrafiyalarda, dərslik və dərs vəsaitlərində dilimizin qrammatik quruluşuna dair xüsusiyyətlər folklor örnəkləri, daş kitabələr üzərində dil elementləri ilə tarixi-müqayisəli aspektdə izah edilmiş, etimoloji uyğunsuzluqlar, müştərəkliklər müəyyənləşdirilmiş, fikrimizcə, bu da təkcə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi üçün deyil, ümumilikdə türkologiya elmi üçün əhəmiyyətli bir addımdır. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin ən qədim dövrləri ilə məşğul olan mütəxəssislərin son illərdəki nailiyyətləri də sübut edir ki, Tofiq Hacıyevin mülahizələrində, arqumentləndirilmiş lingvistik faktlarında böyük həqiqətlər vardır.

“Klassik poeziya və nəsr dili ilə bağlı araşdırmaları” adlı II paragrafında qeyd edilir ki, Tofiq Hacıyev klassik poeziya dilini yazılı mənbələr əsasında araşdırmış və bu xüsusda XIII – XIV əsrlər ədəbi dilinin formalaşmasında söz sənətkarlarının əsərlərini xarakterizə etmişdir. Araşdırma prosesində Həsənoğlunun “Apardı

¹ Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi [təşəkkül dövrü], / Hacıyev T.İ. – Bakı: Maarif, - 1976, -s.18.

² Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. / Hacıyev T.İ. – Bakı, “Elm”, I cild, - 2012, - s.13

könlümü...” mətləli qəzəlinin ana dilində ilk yazılı mənbə kimi şərh edən tədqiqatçı əsərdə Azərbaycan dili qrammatik quruluşunu əks etdirən faktları müasir dil ilə müqayisəli şəkildə təhlil edir: adlar və onlara məxsus kateqorial əlamətləri, feil sistemini, söz birləşmələrini, sintaktik əlaqələri, cümlə tiplərini, xalis və alınma sözlərinin nisbətini, alınma sözlərin sonrakı taleyini, poetik forma və vəzn xüsusiyyətlərini, intonasiya sintaksisinin spesifikasiyini aşkara çıxarır. XIII əsrin möhtəşəm yazılı abidəsi sayılan söz sənətkarı Əlinin “Qisseyi-Yusif” mənzum hekayəsinin ədəbi dil sistemində üslubi-poetik spesifikasiyini faktik nümunələr əsasında izləyən Tofiq Hacıyev daha çox diqqəti mənzum hekayənin qrammatik təhlilinə yönəldir. Belə ki, tədqiqatçı əsərin dilində hal, kəmiyyət, xəbərlilik, mənsubiyyət kateqoriyalarının əlamətlərinə, feilin zamanları və şəkillərinə, cümlə və tiplərinə, sadə və mürəkkəb cümlələrin işlənmə mövqeyinə daha çox nəzər yetirərək əsərin poetik xüsusiyyətlərini şərtləndirən linqvistik göstəriciləri dolğun bir şəkildə üzə çıxarır.

Tofiq Hacıyev XIV əsrin yazılı ədəbi nümunəsi sayılan Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” əsərinin janr xüsusiyyətlərini təyin etməklə bərabər, məsnəvidə təhkiyə elementlərini də müəyyənləşdirir, türk mənşəli arxaizmlərin semantik xüsusiyyətlərini şərh edir, həmçinin fonetik xüsusiyyətlərinə, ahəng qanununa, xəbər, zaman, şəxs, feili bağlama şəkilçilərinə də diqqət yetirir.

XV əsr Azərbaycan klassik poeziya dilini Tofiq Hacıyev həmin dövrün söz ustadı Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərinin poetik özəllikləri əsasında şərh edərək, bu əsərin poetik xüsusiyyətlərini şərtləndirən leksik-semantik söz qrupları, arxaizmlər, frazeologizmlər, təhkiyə üsulları, bədii təyin, təkrir, sintaktik fiqurlar, fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik normalar üzərində geniş dayanaraq səciyyələndirir və eyni zamanda, bu əsərin dilini və üslubunu “Dədə Qorqud Kitabı”nın, Nəsiminin, Füzulinin dili ilə müqayisəli aspektdə xarakterizə edir. XV əsrdə məsnəvi formada yazılmış “Əsrarnamə” əsəri özündə dilimizin qrammatik örnəklərini dolğun şəkildə əks etdirən olduqca dəyərli bədii bir örnəkdir və Tofiq Hacıyev əsərin dilinin qrammatik spesifikasiyasını, bədii-poetik xarakteristikasını müxtəlif növlərin linqvistik

nümunələri ilə, mənzum hekayələrin dil göstəricilərlə müqayisəli müstəvidə təhlil etmişdir. Tədqiqatçı eyni zamanda Əbrü Xacə ibn Adilin “İxtiyari-qəvidi-küliyyə” nəsrə yazılmış əsərini, Kişvərinin “Divan”ını, Mir Hitayyətulla bəyin qəzəllərini, Şah İsmayıl Xətəinin qəzəllərini, qoşmalarını, varsağılarını, “Dəhnamə” əsərini, Həqirinin “Leyli və Məcnun” poemasını, nəsrə yazılmış “Sühadətnamə” əsərini, Aşıq Qurbaninin şeirlərini, Füzulinin divan dibaçəsini, “Şikayətnamə” əsərini, “Leyli və Məcnun” poemasını, Rəhməti Təbrizinin qəzəllərini, Məhəmməd Əmaninin əsərlərini zəngin bədii sərvət təmsalında izləmiş, onları elmi-nəzəri postulatları işığında sintez edərək dövrüyəyə buraxmışdır.

Füzuli, Sabir, M.F.Axundovun dil və üslub təmasının Azərbaycan filologiyasında mükəmməl öyrənilmədiyini görənlər T.Hacıyev həmin vacib məsələləri özünün elmi yaradıcılıq laboratoriyasına daxil edərək, digər araşdırmaçılardan fərqli olaraq, bir orijinal tədqiqat əsəri araya-ərsəyə gətirmişdir. T.Hacıyev “Sabir: qaynaqlar və sələflər” adlı mükəmməl tədqiqatı ilə filologiyamızı yeni-yeni elmi məlumatlarla zənginləşdirdi və həmin klassiklərin dil və üslub uyğunluğu ilə bağlı yeni araşdırma işlərinə cığır açdı və yeni tədqiqatlara qol-qanad verdi. Başqa sözlə desək, tədqiqatçının bu əsərində hamı tərəfindən qəbul edilən, eyni zamanda öyrəniləndən öyrənilən cəhətlər çoxdur ki, həmin məziyyətlərin polemik müstəvidə təhlildən keçirilməsi məsələlərin kifayət qədər aktuallığını şərtləndirir.

“Azərbaycan bədii dilinin üslublar sisteminin tədqiqi” adlı III paragrafda göstərilir ki, bədii üslublar sisteminə ən aparıcı və qədim yerlərindən birini tutan folklor – danışq üslubunun xarakterik xüsusiyyətlərini Tofiq Hacıyev türk xalqlarının ən qədim və möhtəşəm abidəsi olan “Qorqud kitabı” əsasında təhlil edir. O, bu dastanın dil materialı əsasında dövrün ilk mərhələsində xalq danışq dilinin əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşu barədə konkret və dəqiq məlumatlar verərək, dastanın folklor-danışq üslubunun formalaşması üzərində geniş dayanır. Alim folklor-danışq üslubuna xas olan linqvistik göstəriciləri dastanın verdiyi materiallar üzrə xarakterizə edir və bu xüsusda abidənin dilində özünü təzahür etdirən

fonetik xüsusiyyətləri, dastandakı sözlərin çağdaş dialekt və şivələrlə əlaqəsini, leksik-semantik arxaizmləri, alınma sözləri, sinonimləri, omonimləri, antonimləri, frazeoloji vahidləri, leksik, morfoloji, sintaktik yolla söz yaradıcılığını, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin məhsuldarlıq dərəcəsini, əsas və köməkçi nitq hissələrinin işləklik intensivliyini, sintaktik əlaqələri, söz birləşmələrini, sadə və mürəkkəb cümlələri, məcazlar sistemini, bədii təyinləri, sintaktik paralelizmləri və s-ni linqvistik baxımdan səciyyələndirir. Tədqiqatçı folklor-danışq üslubu ilə bağlı belə təhlil tendensiyasını əksər yazılı və folklor mətnlərə üzərinə də tətbiq etmiş, üslubiyyat elmimizin taleyinə cavabdeh olan nüfuzlu alim kimi olduqca mükəmməl və məntiqli fikirlər irəli sürmüş, beləliklə də, Azərbaycan dilinin üslublar sistemində mühüm yer tutan folklor-danışq üslubu haqqındakı təsəvvürlərimizi genişləndirmişdir.

Ən qədim dövrlərdən çağdaş zamanəməzə qədərki Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları ilə bağlı problemlər akademik Tofiq Hacıyevin filoloji yaradıcılığının böyük bir qolunu təşkil edir. Görkəmli türkoloq, üslubiyyatçı alimin bu istiqamətdəki araşdırmaları keçən əsrin 80-ci illərinin ortalarına təsadüf edir. Həmcə böyük və araşdırma keyfiyyətinin sanballılığı ilə diqqəti çəkən alimin “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (II hissə)” adlı dərs vəsaitində dövrün funksional-üslubi əlaqələrindən ilk dəfə bəhs olunmuş, onların bir-birinə qarşılıqlı təsirinin spesifik cəhətləri, bədii üslubda bütün üslubların təzahür nümunələrinin özünü göstərməsi halları aşkara çıxarılaraq təhlil edilir, eyni zamanda, üslub növlərini şərtləndirən meyarlar bu fonda müəyyənləşdirilərək təyin olunur. Əsərdə dövr və mərhələlərin dil nümunələri əsasında aparıcı bədii üslubu üzərində geniş dayanılır və bu zəmində XIX əsr üçün 4, XX əsrin əvvəlləri üçün isə 5 funksional üsluba aid özəl xüsusiyyətlər təyin edilir.

“Müasir söz sənətkarlarının dil – üslub özəlliklərinin tədqiqi” adlı IV paragrafda qeyd edilir ki, Azərbaycan klassik söz sənətkarlarının əsərlərinin dil və üslub özəlliklərini fundamental şəkildə tədqiq edən Tofiq Hacıyev müasirlərini də unutmamış, onların da şeir və nəsr yaradıcılığının linqvistik xüsusiyyətlərini

təhlil və araşdırma predmetinə məharətlə çevirən bir orijinal linqvistoloq alim olmuşdur və tədqiqatçının bu sahədəki, xüsusən də, 60-cıların poetik və bədii linqvistikası ilə bağlı araşdırmaları uğurlu hadisə kimi etiraf və təqdir olunmağa layiqdir. Tofiq Hacıyevin geniş linqvistik təhlil predmetləri içərisində nasirlərimizdən Sabir Əhmədovun, İsmayıl Şıxlının, Bayram Bayramovun, Mirzə İbrahimovun, Əlfi Qasimovun və s. şairlərimizdən Bəxtiyar Vahabzadənin, Əli Kərimin, Rəsul Rzanın, Əliağa Vahidin, Məmməd Arazın, Ramiz Rövşənin, Sabir Rüstəmxanlının, Süleyman Rüstəmin, Məmməd İsmayılın, Məmməd Aslanın, Rüstəm Behrudinin, İsmayıl İmanzadənin və başqalarının yaradıcılığına həsr etdiyi yazılarında dil və üslub sənətkarlığının aktual problemlərindən danışılır və onların yaradıcılığı timsalında konkret linqvistik faktlar səciyyələndirilir. Linqvistik baxımdan arqumentləşdirilən faktlar alimin 1990-cı ildə nəşr etdirdiyi “Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz” adlı monoqrafiyasında və eyni zamanda müxtəlif illərdə dərc etdirdiyi mətbu orqanlarındakı məqalələrində əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın III fəslı “**Tofiq Hacıyevin türkoloji görüşləri**” adlanır. “**Tofiq Hacıyev şumeroloq və orxonşünas tədqiqatçı kimi**” adlı I paragrafda göstərilir ki, T.Hacıyevin S.N.Kramer və onun “Tarix Şumerdən başlayır” əsərinə istinadən yazdığı “Şumer və biz” adlı təxminən 50 səhifəlik əsəri yalnız Azərbaycan dilinin, o cümlədən türkcələrin qədimliyini sübut etmək üçün qələmə alınmamışdır. Eyni zamanda, alim özünün orijinal düşüncə məhsullarını da ortaya qoyur və S.Kramerə istinad edərək türk dünyasında ensiklopedik dəyər daşıyan mənbə yaradır. Sadə və aydın bir dildə yazılmış T.Hacıyevin bu əsəri qədim dilimiz, mifoloji görüşlərimiz, tariximiz, etnoqrafiyamız, psixologiyamız haqqında zəngin elmi fikirlərlə doludur. Başqa sözlə desək, tədqiqatçının “Şumer və biz” monoqrafiyası koqnitiv yanaşma üsulu ilə yazılmış dəyərli bir əsər olub, etnolinqvistika, linqvokulturologiya, psixolinqvistika və etnopoetikanın öz tətbiqini qarşılıqlı əlaqə ilə tapdığı, şərtləndiyi araşdırmalarındandır.

Orxon-Yenisey daş kitabələri qədim türkün mədəni – intellektual səciyyəsinı özündə əks etdirən ən möhtəşəm yazılı abidələrdəndir. Orxon-Yenisey abidələri ortaq və zəngin kökə malik türk xalqlarının ən qiymətli mədəni irsidir və abidələrin tarixi, dili

uzun illərdir ki, türkoloqlar tərəfindən araşdırılmaqdadır. Türkoloji aspektdə qələmə alınmış belə qiymətli araşdırmalardan biri də Tofiq Hacıyevin “Orxon dastanlarının şeir sənətkarlığı” adlı fundamental əsəridir. Alimin kitabələrinin dilində şeir sənətkarlığındakı qəlib ifadələri, paralelizmləri, poetik-emosional nitq vahidlərini, qafiyyə quruculuğunu, alliterasiya və assonansı və s. digər poetiklik yaradan dil elementlərini təhlilə cəlb etməsini təqdirəlayiq hesab edirik.

“Kitabi-Dədə Qorqud”, və “Şan qızı” dastanlarının poetik özəllikləri Tofiq Hacıyevin araşdırmalarında adlı II paragrafda qeyd edilir ki, “Qorqud Kitabı” və “Şan qızı” dastanları türk xalqlarının ortaq malı olmaqla uzun illərdir ki, türkoloqların diqqət mərkəzində saxlanılmış, bu qədim eposlarla bağlı etnopoetik müstəvidə araşdırmalar müxtəlif istiqamətlər üzrə aparılmışdır. Hər iki eposun tipoloji oxşarlıqlarının, etnopoetik özəlliklərinin tədqiqi işində Tofiq Hacıyevin də müstəsna xidmətləri olmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dil araşdırmaları üçün zəngin material verən qədim bədii bir mənbədir. Ümumtürk dillərinin, o sıradan Azərbaycan dilinin tarixi fonetik, leksik, semantik, qrammatik qatlarında baş verən dəyişmələrin müqayisə və qarşılaşdırmalar şəklində analitik təhlili işində bu qədim bədii mənbə misilsiz əhəmiyyət kəsb edir və zəngin material verir. “Qorqud” kitabı elm aləminə məlum olan vaxtdan üzü bəri türkoloji dilçilikdə həmişə diqqət mərkəzində olmuş və onun tipoloji poetik sistemi haqqında kifayət qədər məqalə və monoqrafiyalar yazılmışdır. Bu yazılanlar içərisində sözün həqiqi mənasında geniş və dərin türkoloji təfəkkür diapozonu və orijinal fəhmlə seçilən, türkoloji arenada özünə layiqli yer tutan istedadlı tədqiqatçı Tofiq Hacıyevin əsərləri də mühüm yerlərdən birini tutur. Qorqudşünas alim kimi Tofiq Hacıyev dastanın təhlilindən kənarda qalan dil, poetika problemlərinə daha çox diaxronik, bəzi hallarda isə sinxronik prizmadan yanaşaraq dastan mətnlərinin sözsöyləmə fenomenliyinə və buradan intişar tapan poetik, estetik gözəlliklərinə, hətta sözün dialektikasına səbr və təmkinlə baş vurur, dastanın özü qədər cazibədar, oxunaqlı, elmi arqumentlərlə zənginləşdirilmiş linqvistik mühakimələr irəli sürür. Dastanın poetikasına böyük bir ehtirasla baş vuran alim orijinal, özünəməxsus təhlilləri ilə dəyərli bir sistem yaradaraq çox qiymətli linqvistik yaruslar üzə çıxarır və onların təsadüfi olmadığını,

dastanının strukturunda işlənmə şərtliliklərini, səbələrini zəngin faktlara istinad etməklə izah edərək onun ifadə qüdrətinin füsunkar linqvokultural mənzərəsini əyaniləşdirir.

Tofiq Hacıyevin türkoloji araşdırmalarında Bulqar tarixində özünəməxsus yeri olan və Mikayıl Bəştunun nəhəng epik yaradıcılığında özünə məxsus yer tutan “Şan qızı” dastanı adlı fundamental əsəri xüsusi önəm daşıyır. “Şan qızı dastanı”nın mükəmməl bədii-tarixi əsər kimi möhtəşəmliyini nəzərə alan T.Hacıyev 2005-ci ildə M.Bəştunun bu əsərinin rus dilinə sətri tərcüməsini Azərbaycan türkcəsinə çevirmiş və onun üzərində müxtəlif istiqamətlərdən təhlillər aparmış, tərcüməni və onunla bağlı tədqiqatını Azərbaycan oxucularına, elmi-filoloji ictimaiyyətimizə təqdim etmişdir. “Şan qızı” dastanı qiymətli, olduqca dəyərli sənət əsəri olmaqla onu yaradan xalqın – bulqar-tatarların 5-7 əsrlik tarixinin etnopoetik ensiklopediyasıdır, canlı əksidir. Çox dramatik bir tale yaşamış, islam basqılarına və digər represiyalara məruz qalmış “Şan qızı dastanı” rus dilinə tərcümə vəziyyətində də ümumtürk ədəbiyyat tarixi üçün möhtəşəm bir nümunədir. T.Hacıyev bu əsərin dolğun süjet quruluşunu saf-çürük etmiş, obrazlar sisteminə baş vurmuş, tipik mənfi və müsbət surətlərə münasibətini bildirmiş, mifoloji və real tarixi hadisələri bir-biri ilə əlaqəli şəkildə təhlil etmiş, nəticədə türkologiya elmi üçün dəyərli bir elmi mənbə yarada bilmişdir.

“Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk”, Seyid Cəmaləddin İbn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” lüğətləri və Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu-bilig” əsəri Tofiq Hacıyevin türkoloji baxışlarında” adlı III paraqrafda göstərilir ki, Mahmud Kaşğarı hər şeydən əvvəl böyük linqvistoloq alimdir və vaxtilə Qərb alimlərinin görə bilmədikləri linqvistik – təhlil işlərini bu böyük ensiklopedik zəkaya malik alim yerinə yetirmişdir. T.Hacıyev “Divan”da əksini tapan şeir mətnlərini struktur-semantik planda, özü də bu linqvistik kateqoriyaları bir-birindən ayırmır, vəhdətdə analiz edir, şeir mətnlərində qafiyə və qafiyəsizlik amillərini açarkən alliterasiya özəlliklərini aydınlaşdırır. Bütün bunlarla bərabər, sözlərin semantik funksiyalarını, etimoloji mənalarını çözləyir, sanki Kaşğarının etimoloji təhlillərinə müasirlik donu geydirir.

M.Kaşğarının “Divan”ında əksini tapan şeir mətnlərində müxtəlif motivlər qabarıq şəkildə özünü göstərir və bu motivlər müəyyən fəlsəfi, bəşəri, sosial ideyanın açılışına xidmət edən, gerçəklikdən gələn, inikas səciyyəli, dennotativ vahidlərdir. T.Hacıyev bu dennotativ vahidləri zəngin poetik örnəklər əsasında təhlil süzgəcindən keçirir və daha konkret desək, tədqiqatçı onları mətnlərin fonetik, leksik-semantik, morfoloji, sintaktik yarusları ilə üzvi şəkildə araşdırır.

Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik” poeması ilə Kaşğarının “Divan”ı bir onilliyin məhsuludur. Tofiq Hacıyev hər iki əsərdəki adları çəkilən qəhrəmanları müqayisə edir və həmin şeir qəhrəmanlarının farsdan və türkdən olduğu kimi qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirilir. Bu baxımdan tədqiqatçının Alp Ər Tonqa haqqındakı mülahizələri olduqca maraq doğuran məsələlərdəndir. Tofiq müəllimin nəzərinə, Alp Ər Tonqa türkdür. Çox mötəbər türk tarixçisi Zəki Vəlidiyə görə, e.ə. VII əsrdə öz hakimiyyətinin qızıl dövrünü yaşayan Sakalar dövlətinin hökmdarının adı Alp Ər Tonqa olmuşdur. Müəllif Çin və İran mənbələri əsasında türk dastanlarında Alp Ər Tonqa, İran qaynaqlarında Əfrasiyab adı ilə tanınan məşhur qəhrəmanın prototipi kimi Saka hökmdarını götürür³.

Bütün türk xalqları üçün ortaq olan, türkcələrin hamısını əhatə edən Seyid Cəmaləddin İbn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” (“İnsanın bəzəyi və dilin sahəsi”) əsəri ümumtürk dillərinin tarixinin öyrənilməsində müstəsna rola malik olan orta əsr lüğətlərindən biri kimi olduqca qiymətlidir. Bu qədim lüğətdə ümumtürk dillərinə aid zəngin material vardır və həmin fonetik, leksik, morfoloji materiallara akademik görkəmli şərqşünas və türkoloq tədqiqatçı Platon Melioranskinin “Ərəb filoloqu türk dili haqqında” əsəri əsasında ən zəruri məsələlərə münasibətini bildirmişdir. Bütün türk xalqları üçün ortaq olan, türkcələrin hamısını əhatə edən Seyid Cəmaləddin İbn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” (“İnsanın bəzəyi və dilin sahəsi”) əsəri ümumtürk dillərinin tarixinin öyrənilməsində müstəsna rola malik olan orta əsr lüğətlərindən biri kimi olduqca qiymətlidir. Bu qədim lüğətdə

³ Zeki Velidi Toğan. / Umumi türk tarixinə giriş. Zeki Velidi Toğan, –İstanbul, 1981, – 567 s.

ümumtürk dillərinə aid zəngin material vardır və həmin fonetik, leksik, morfoloji materiallara akademik görkəmli şərqşünas və türkoloq tədqiqatçı Platon Melioranskinin “Ərəb filoloqu türk dili haqqında” əsəri əsasında ən zəruri məsələlərə münasibətini bildirmişdir. Türkologiyada bu lüğətin yaranma tarixi haqqında mübahisəli, ehtimal edilən fikirlər mövcuddur. Bu barədə ilk dəqiqləşdirməni P. Melioranski etmiş və göstərmişdir ki, “bu əsər ehtimal ki, XIV əsrdən gec olmayaraq, hətta ola bilsin ki, XIII əsrin sonlarında Hülakilər dövründə şimali-qərbi İranda (Güney Azərbaycanın Urmi ətrafı nəzərdə tutulur – T.H.) yazılmışdır”. Tofiq Hacıyev tədqiqatçının bu fikrinin inandırıcı olduğunu qeyd edir. Lüğət fars, türk, monqol dillərini əhatə edərək müxtəlif sistemli dillərin mövcudluğu şəraitində yaranmışdır. Deməli, lüğət müəllifi öz əsərini linqvokulturoloji müstəvidə yaratmışdır ki, nəzəri dilçiliyin bir sahəsi kimi linqvokulturologiya elmi Azərbaycanda yenidən formalaşmağa başlamışdır. Tarixdən məlumdur ki, indiki Şimalı və Cənublu Azərbaycan XIII – XIV əsrlərdə monqolların hakimiyyəti altında idi. Melioranski lüğətin meydana gəlmə yerini Azərbaycan hesab edir və təhlilləri nəticəsində belə bir elmi tezis irəli sürür: “Türk dilinin tarixi o dərəcədə yaxşı işlənməyib ki, təmiz linqvistik əsaslarda əlimizdəki əsərin yerini və yazılma tarixini təyin etmək mümkün olsun. Ancaq bu halda elə hadisələr var ki, əsərin indiki Azərbaycanda meydana gəlmiş olduğunu hesab etməyə hüquq verir. Elə hadisə yoxdur ki, mənim hesabımı qeyri-mümkün etsin”. T. Hacıyev əsər boyu P. Melioranskinin fikirlərinə söykənərək lüğətin yaranma tarixinə, yaranma yerinə aydınlıq gətirir.

“Tofiq Hacıyevin yaradıcılığında türklər üçün ortaq ünsiyyət dili problemi və tərcümə işləri” adlı IV paragrafda göstərilir ki, türk dünyasında tanınmış alim Tofiq Hacıyev türkologiyanın hər hansı bir aktual probleminə vaxtında münasibət bildirən araşdırmaçılarından biri olmuş və o, ömrünün çox hissəsini bu sahənin ən aktual, vacib problemlərinin öyrənilməsinə və tədqiqinə həsr etmişdir. Tədqiqatçının belə qiymətli əsərlərindən biri də “Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili” monoqrafiyasıdır. Qloballaşan dünyada baş verən hadisələr türklər üçün ortaq dil probleminə bəsbütün yeni prizmadan yanaşmağı tələb edir və türkoloqun bu monoqrafiyasında problemə yeni nöqteyi-nəzərdən yanaşma

tendensiyası özünü qabarıq bir tərzdə göstərir. Alim monoqrafiyasında öncə ortaqların dil məsələsini vaxtilə qaldıran tədqiqatçıların fikirlərini xülasə etməklə başlayır, daha çox İsmayıl bəy Qasıralının və onun davamçıların bu problemlə bağlı gördükləri işləri diqqətə çatdırır. T.Hacıyev ortaqların dilinin qurulması ilə bağlı olduqca dəyərli təkliflər və elmi mülahizələr irəli sürür və bunları monoqrafiyasının ayrı-ayrı hissələrində konkret şəkildə ümumiləşdirir. Tədqiqatçının yanaşmalarından belə aydın olur ki, o, ortaqların ünsiyyət dili dedikdə, bütün türk dillərinin vahid, ümumi prinsiplər əsasında qurulmasının tərəfdarıdır. Bunlara nail olmaq üçün ortaqların əlifbanı, orfoqrafiyası, terminologiyasının yaradılması vacib şərtlərdən sayır və alim əsər boyu bu vacib məsələlərə geniş elmi komentariyalar verir, problemin uğurlu həlli üçün yerinə yetirilməli olan işlərin istiqamətlərini dəqiqliklə göstərir.

Azərbaycan dilçisi Tofiq Hacıyev türkoloji arenada istedadlı tərcüməçi kimi də çox gözəl tanınır. Alim türkdilli xalqların bəzi tədqiqatçıların dilçiliyə aid əsərlərini Azərbaycan dilinə çevirməklə böyük və xeyirxah işlər görmüşdür. Onun Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi əsərlər içərisində qumuqların böyük oğlu Murad Adcının “Qıpçaqların çölünün yovşanı” elmi-publisistik üslubda yazdığı kitabı əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. T.Hacıyev tərcümə prosesində Murad Adcının üslubunu, əsərin ideya xəttini, həm də orijinalın elmi-publisistik xüsusiyyətlərini qorumaq üçün Azərbaycan dilindəki adekvat sözlərdən və ifadələrdən seçmə, əzmlə, bacarıqla istifadə etməyə çalışmış, nəticədə, oxucuları razı salan bir tərzdə qiymətli bir tərcümə əsəri araya-ərsəyə gətirmiş və alimin bu tərcümə işi Azərbaycan dilinin canlılığını, tərəvətini, rəngarəngliyini Murad Adcının əsərinə hopdurmuşdur. Elə buna görə də tərcümə əsərinin dili azərbaycanca təsirli və dolğun ifadəsini taparaq oxucuları tam şəkildə qane edir. Tofiq Hacıyevin tərcüməçilik fəaliyyətində V.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyevanın şərikli yazdıqları “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası” dərslərində xüsusi önəm daşıyır və həmmüəllflər bu əsəri «Сравнительно– историческая грамматика тюркских языков» adı ilə 1979-cu ildə Bakıda “Maarif” nəşriyyatında çap etdirmişdilər. 2002-ci ildə T.Hacıyev bu əsəri rus dilindən Azərbaycan dilinə çevirmişdir. Qədim və ortaqların kökə malik türkcələrin elmi əsaslarla, tarixi-müqayisəli aspektdə

tədqiqi daima türkoloqları düşündürən vacib və aktual problemlərdən olmuş və Tofiq Hacıyev ali məktəblərin filologiya fakültələrində tədris olunan “Türk dillərinin müqayisəsi” fənninin proqramına uyğun hazırlanmasını, orta q etnik kökə və mədəniyyətə malik türk xalqlarının son dövrlərdə yüksək sürətlə inkişaf edən integrasiyasını, bu qohum dillərin müxtəlif səviyyələrdə linqvistik analizinin zəruriliyini nəzərə alaraq V.A.Serebrennikovun və N.Z.Hacıyevanın bu əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Tərcüməçi türkcələrin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətlərini dərinədən bildiyinə görə, onları müqayisə prosesində düzgün dərk etmiş və orjinaldakı elmi fikirləri təhrif etmədən səliss ifadə etmiş və tərcüməni özünəməxsus dəsti-xətti, üslubu tipoloji dilçiliyə xas olan bütün tərəfləri ilə yerinə yetirmişdir.

Tofiq Hacıyevin tərcüməçiliklə bağlı fəaliyyətini bunlarla yekunlaşdırmaq olmaz. O, zəngin yaradıcılığı dövrlərində Mikayıl Bastunun “Şan qızı” dastanını, Adilə Aydanın “Etrükler” [Turksakalar] və qədim dövrlərdə ərəb dilində yazıya alınmış qədim abidələrin mətnlərini Azərbaycan türkcəsinə çevirmişdir. Bütün bunları etməkdə tərcüməçinin məqsədi bir tərəfdən türkcələrin qədim tarixini, zənginliyini, digər tərəfdən isə həmin əsərlərin müəlliflərinin gələcək Azərbaycan nəsillərinə yaxından tanımaq idi.

Dissertasiyada aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir

Azərbaycan dilçilik elminin parlaq siması və onun ən yüksək zirvəsində özünə yer tutan akademik Tofiq Hacıyevin zəngin yaradıcılıq irsinin tədqiqi göstərir ki, görkəmli alimin filoloji görüşlərini müxtəlif istiqamətlər üzrə analitik təhlilə cəlb etməklə bu yaradıcı şəxsiyyətin Azərbaycan dialektologiyası, dil tarixi, ədəbi dilin üslublar sistemi, klassiklərin və müasirlərin dil və üslub xüsusiyyətləri, o sıradan türkologiyanın inkişafındakı dəyərli xidmətlərini üzə çıxarıb maraqlı ümumiləşdirmələr əldə etmək mümkündür.

1. Bütöv və sistemli araşdırma olan T.Hacıyevin “Cəbrayıl şivəsi” əsərində bölgəyə məxsus şivə materialları fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik göstəricilər üzrə mükəmməl və dolğun şəkildə təhlil olunmuş, yerli şivənin lüğət tərkibinin tam mənzərəsi üzə

çıxarılmışdır ki, bütün bunlar təkcə Azərbaycan dialektologiyası üçün deyil, türkologiya elmi üçün də olduqca əhəmiyyətlidir.

2. Tofiq Hacıyevin çoxsaylı və çoxsahəli elmi əsərlərini bütöv halda nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, məhsuldar yaradıcılığa malik bu görkəmli alim daim axtarışda olmuş, dialektologiyanın hansı sahəsində tədqiqat aparmışsa, o sahədə dialektologiyamız üçün yeni olan, elmi əhəmiyyət daşıyan nəticələr əldə etməyə nail olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyasının formalaşması və eləcə də, ümumən onun müəyyən məsələlərinin tədqiq edilməmiş tərəflərini tam müəyyənləşdirmək üçün T.Hacıyevin yaradıcılıq irsinin öyrənilməsi böyük önəm kəsb edir.

3. Tofiq Hacıyevin Azərbaycan dilinin tarixindən bəhs edən əsərləri dilimizin mənşəyi və təşəkkülü, ədəbi dilimizin dövrləri, müxtəlif mərhələlərin tarixi-mədəni şəraiti haqqında zəngin və orijinal elmi məlumatları dolğun şəkildə əksətdirmə gücünə malik olub, dilçi alimlərimiz, həmçinin ali məktəblərin tələbləri üçün ən qiymətli elmi mənbələrdəndir. Azərbaycan dilinin tarixi ilə əlaqədar tədqiqatları alimin nəinki dilçilik elmimiz üçün, eyni zamanda türkoloji dilçiliyin inkişafına öz böyük və dəyərli töhfəsini vermişdir. 40 ildən artıq bir müddət ərzində mütəxəssislərin stolüstü kitabına çevrilən bu vəsaitlər milli ruhda və milli təfəkkür tərzində yazıldığından öz fundamental məziyyətləri ilə daim oxucunun maraq dairəsinə xidmət göstərmiş və neçə-neçə əsrlər də xidmət göstərəcək, əbədiyaşarlıq statusunu qoruyub saxlayacaqdır. T.Hacıyevin dilimizin formalaşması ilə əlaqədar üzdənirəq tarixçilərin yalnız fikirlərini tamamilə rədd edir. Araşdırmalarımız göstərir ki, o, elmdə xalqımızın tarixi barədə tarixçilərin çoxunu kölgədə qoyacaq elmi müddəaları ilə tarixşünaslığımızı da zənginləşdirmişdir.

4. Akademik T.Hacıyev “Sabir: qaynaqlar və sələflər”, “Yazıçı dili ideya-bədii təhlili” monoqrafiyalarında Azərbaycan bədii fikrinin aparıcı simalarından olan M.Füzuli, M.F.Axundov, Sabir kimi nəhəng söz sənətkarlarının dil və üslubundakı sənətkarlıq faktlarını əsas götürməklə, geniş dilçi erudisiyası nümayiş etdirmiş, hər üç klassikdəki bədii materialların daxili və zahirli cəhətlərini linqvistik təhlilə cəlb edərək çoxlu elmi yenilikləri özündə ehtiva etdirən fundamental elmi mənbələr yaratmağa nail olmuşdur.

5. Azərbaycanşünaslığın metodoloji sütunlarının birincisini ədəbi türkcələrin tarixi təkamül problemləri təşkil edir ki, bu xüsusda Tofiq Hacıyevin qələmindən çıxmış “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” (I və II cildlər) adlı dərslikləri böyük əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixi tədqiqatçı tərəfindən düzgün istiqamətdə, düzgün prinsiplər əsasında dövrləşdirilmiş, mərhələlərə bölüşdürülmüş, ən qədim dövrdən çağdaş zamanəməzə qədərki metodoloji əsasları müəyənləşdirmiş, ayrı-ayrı dövr və mərhələlər üzrə üslublar sistemi dəqiqləşdirilmiş, Azərbaycan ədəbi türkcəsini şərtləndirən forma və məzmun, norma və janr – üslubi keyfiyyətlərinin rəngarəngliyi türkçülük kontekstində meydana çıxarılmışdır ki, bütün bunlar filologiyamızda Tofiq Hacıyev konsepsiyasını reallaşdıran göstəricilərdəndir.

6. Bədii dil proseslərinə həsr olunmuş “Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz” monoqrafiyası və çoxsaylı məqalələrində Tofiq Hacıyev Azərbaycan dilinin potensial poetik imkanlarını, ifadəlilik qüdrətini, zəngin bədii təsvir vasitələrini və eyni zamanda bədii söz ustalarının fərdi üslubunu, dilimizin inkişaf meyillərini, aktual problemlərini mükəmməl və parlaq bir şəkildə araşdırmış və tədqiqatçının bu problemlə bağlı təfəkküründən süzülüb gələn orijinal elmi fikirləri onun fərdi yaradıcılıq üslubunun ayrılmaz atributlarındanır. Tofiq Hacıyev qələmindən çıxmış bütün əsərləri kimi müasir şeir və nəsr dili ilə bağlı araşdırmaları da fenomenal təfəkkürün məhsulu kimi filologiyamızda yüksək qiymətləndirilməyə layiqdir.

7. T.Hacıyevin “S.N.Kramer və onun “Tarix Şumerdən başlayır” kitabı haqqında” adlı təxminən 102 səhifəlik “Şumer və biz” əsəri yalnız Azərbaycan dilinin, o cümlədən türkcələrin dillərinin qədimliyini sübut etmək üçün qələmə alınmamışdır. Eyni zamanda alim özünün orijinal düşüncə məhsullarını da ortaya qoyur və S.Kramerə istinad edərək ensiklopedik dəyər daşıyan elmi mənbə yaradır. Sadə və aydın bir dildə yazılmış T.Hacıyevin bu əsəri qədim türkcəmiz, mifoloji görüşlərimiz, tariximiz, etnoqrafiyamız, psixologiyamız haqqında zəngin elmi fikirlərlə doludur.

8. Türkologiyada Orxon dastanlarının etnopoetikası problemi ilk dəfə olaraq akademik F.Hacıyev tərəfindən qaldırılmış, müxtəlif fonetik və qrammatik vasitələrin şeir poetikasındakı rolu

hərtərəfli bir şəkildə araşdırılmışdır. Alimin “Orxon dastanlarının şeir sənətkarlığı” monoqrafiyasında qoyulan məsələlərin ətraflı tədqiqi bizə əsas verir deyək ki, araşdırmaçının bu əsəri türk şeir texnikasının təşəkkül tapdığı ilkin dövrləri müəyyənləşdirməkdə olduqca mühüm və dəyərli bir elmi mənbədir. Tədqiqatçı Orxon-Yenisey daş kitabələrinə həkk olunmuş mətnləri etnopoetika prinsipləri əsasında izləmiş, şeir şəkillərinin tarixi təkamülünü, struktur kökünün dərinliyini, mətnlərdəki hadisələrin əksini, mövzu və anlayışları, motivləri, şəxsiyyətləri, zaman və məkanı, mətnin başlama, inkişaf və son xəttini, üslubunu, mətn daxilindəki xüsusi formulları, xüsusi söz söyləmə texnikalarını dərinlən öyrənməklə türkologiya elmini zənginləşdirmişdir.

9. Tofiq Hacıyev əksər kitab və məqalələrində “Dədə Qorqud” kitabının dil problemlərinə, dastan mətnlərinin tarixi hadisə və şəxsiyyətlərlə əlaqəsi məsələsinə, həmçinin türk şeirinin doğuşunu və təkamülünü düzgün elmi arqumentlərlə təhlil etmiş, oğuzların tarixi etnik xüsusiyyətlərini dərinlən araşdıraraq bir-birindən dəyərli elmi müddəalar irəli sürmüş, bu qiymətli fikirləri ilə türk xalqlarının yeri gəldikcə birliyinin zəruriliyi də vurğulamış, onların eyni kökdən gəldiyini elmi arqumentlərlə sübuta yetirmişdir.

10. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili problemi ilə bağlı türkoloji arenada görülmək işlər çoxdur və akademik T.Hacıyevin bu irihəcmli əsəri də həmin problemin həlli yolunda görülmək işlərə gur işıq tutur. Tədqiqatçı demək olar ki, həmişə türk dünyasının diqqət mərkəzində olmuş, onun sadə dildə yazdığı bu əsərinin tezislərindən yüzlərlə tədqiqatçı istifadə edib yüksək dəyərləndirmişlər ki, bu da Azərbaycan türkoloquna verilən yüksək qiymət kimi səciyyələndirilməlidir.

11. Tofiq Hacıyevin tərcüməçilik sahəsində xidmətləri təkcə azərbaycanlı tədqiqatçılar tərəfindən deyil, türkiyəli araşdırmaçıları tərəfindən də araşdırılaraq öyrənilməkdədir. Türkoloq alimin tərcüməçiliklə bağlı gördüyü işlər ümumtürk dillərini araşdıran tədqiqatçılar üçün elmi baza rolunu oynamaqdadır.

12. Tofiq Hacıyevin türkoloji baxışlarında Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk”, Seyid Cəmaləddin ibn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül lisan”, Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu bilig” əsərləri mühüm yer tutmaqla,

həmin abidələrin ədəbi-türkoloji xarakterli fenomenoloji mahiyyəti konseptual-lingvistik parametrlərlə doğru-düzgün şəkildə müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqat işinin əsas məzmunu aşağıdakı çap olunmuş elmi məqalələrdə, respublika və beynəlxalq konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. Akademik Tofiq Hacıyevin yaradıcılığında Orxon dastanlarının şeir sənətkarlığının tədqiqi. // Linqvistika problemləri, Beynəlxalq Elmi Jurnal, – Bakı: – 2020, Cild 1, № 3, – s.117-125

2. S.N.Kramer və onun “Tarix Şumerdən başlayır” kitabı haqqında akademik T.Hacıyevin araşdırmaları. // Linqvistika problemləri, Beynəlxalq Elmi Jurnal, – Bakı: – 2020, Cild 1, – s.153-160

3. Akademik Tofiq Hacıyevin dialektologiya sahəsində araşdırmaları. // Linqvistika problemləri, Beynəlxalq Elmi Jurnal, – Bakı: –2020, Cild 1, № 2, – s. 143-150.

4. Akademik Tofiq Hacıyevin yaradıcılığında “Şan qızı dastanı”nın təhlili istiqamətləri. // Linqvistika problemləri, Beynəlxalq Elmi Jurnal, – Bakı: – 2021, Cild 2, № 1,– s.174-184.

5. Azərbaycan dilçilik elminin zirvələri – biri Tofiq, biri Həsən. // Linqvistika problemləri, Beynəlxalq Elmi Jurnal, –Bakı: – 2021, cild 2, № 4, – s.179-185.

6. Üç böyük sənətkarın dil-üslub təmasının müfəssəl tədqiqi T. Hacıyevin araşdırmalarında. // Linqvistika problemləri, Beynəlxalq Elmi Jurnal, – Bakı: – 2021, cild 2, № 3, – s.177-183

7. Akademik Tofiq Hacıyevin yaradıcılığında Azərbaycan ədəbi dil tarixinin tədqiqi məsələləri. // Filologiya məsələləri, –Bakı: – 2021, №12, – s.158-164

8. Akademik T.Hacıyevin türkoloji araşdırmalarında Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik” və Mahmud Kaşğarının “Divani – lüğət-it-türk” əsərlərinin lingvistik idealizəsi. // Linqvistika problemləri, Beynəlxalq Elmi Jurnal, – Bakı:– 2022, Cild 3, № 1 – s. 273-280

9. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının poetikası Tofiq Hacıyevin təhlil müstəvisində. // Linqvistika problemləri, Beynəlxalq Elmi Jurnal, – Bakı: – 2022, Cild 3, № 2 – s. 265-272

10. Tofiq Hacıyevin həyatı və elmi-pedaqoji fəaliyyətinin qısa xülasəsi. // Linqvistika problemləri, Beynəlxalq Elmi Jurnal, – Bakı: 2022, – Cild 3, № 4 – s. 275-286.

11. İki böyük türkoloqun dialektoloji araşdırmalarının müqayisəli-linqvistik təhlili. // Linqvistika problemləri, Beynəlxalq Elmi Jurnal, – Bakı: – 2022, Cild 3, № 5 – s.152-159

12. Həsən Mirzəyev və Tofiq Hacıyevin dialektoloji araşdırmalarında “ Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı istinad mənbəyi kimi. Həsən Mirzəyev – 95. Beynəlxalq Dil, Ədəbiyyat və Mədəniyyət Konfransı, –Bakı: – 2022, – s.172-175.

13. Seyid Cəmaləddin İbn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” lüğətlərinin və Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu-bilig” əsərləri Tofiq Hacıyevin türkoloji baxışlarında. // ENDLESS LIGHT IN SCIENCE Международный научно-практический журнал, –Алматы: –2023, – s. 336-341.

14. Azərbaycan ədəbi dil tarixinin dövrləşməsi ilə bağlı Tofiq Hacıyevin konsepsiyası. Linqvistika problemləri, Beynəlxalq Elmi Jurnal, – Bakı, Cild 4, № 1, – 2023, -s.251-258.

15. Functional styles of the Azerbaijani literary language of the XIX and early XX centuries in the researches of academician Tofiq Hacıyev. Xorəzm Mamun Akademiyası Axborotnoması. –2024 -s.25-28

16. Akademik Tofiq Hacıyev şumeroloq və orxonşünas tədqiqatçı kimi. III. BİLSEL ULUSLARARASI AHLAT BİLİMSSEL ARAŞTIRMALAR KONGRESİ, –2024, 8-9 iyun -s.1142.

17. Tofiq Hacıyevin türkoloji görüşləri. Elm və təhsilin əsaslar. XI Beynəlxalq elmi konfransı. –Bakı: –2024, 19 dekabr. -s.18-19

18. Akademik Tofiq Hacıyevin yaradıcılığında ortaq ünsiyyət dil problemi. Elm və Təhsil Tədqiqatları VI Respublika konfransı. – Bakı: –2024, 19 dekabr. -s.46-47

Dissertasiyanın müdafiəsi 30 iyun 2025-ci il tarixində saat 12⁰⁰ Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ5008, Sumqayıt şəhəri, 43cü məhəllə. Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Sumqayıt Dövlət Universitetinin rəsmi saytında (www.sdu.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 23 may 2025-ci il tarixdə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 21.05.2025

Kağızın formatı: 60*84/1/16

Həcm: 42922

Tiraj: 100